

Peter Hein

Het misverstand

Een stadje, twee doden en
de opkomst van het nazisme

ISBN 978-90-225-7822-3

ISBN 978-94-023-0743-6 (e-book)

NUR 320

Omslagontwerp: Zeno

Omslagbeeld: *Young man on a bike c. 1930* © PVDE/Bridgeman Images

Zetwerk: Mat-Zet bv, Soest

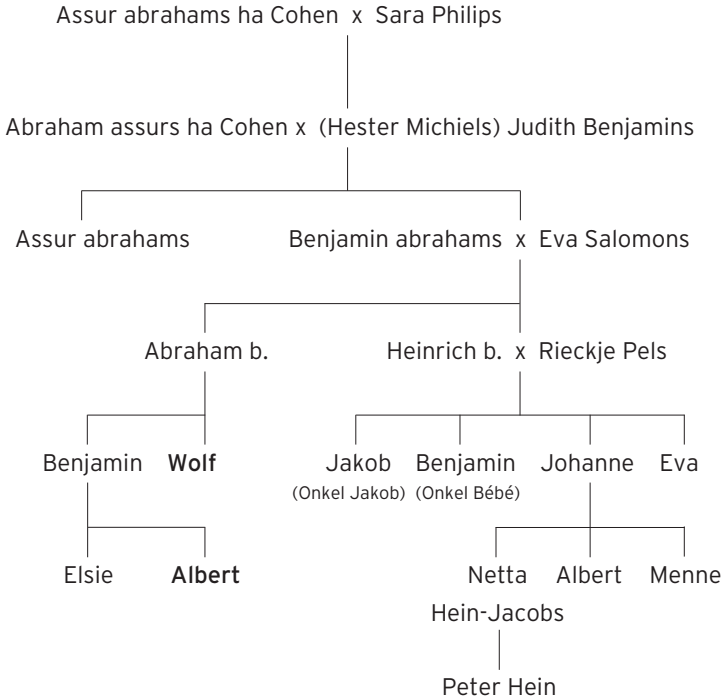
Op pagina 215-219 is een verklarende woordenlijst opgenomen.

De foto op het omslag is een sfeerbeeld en verwijst niet naar een personage.

© 2017 Peter Hein en Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor mijn kleinkinderen
Abel, Jonas, Morris, Livia, Noam, Otis en Elias

1

‘Dat verhaal kén ik,’ riep Frau Müller verheugd uit. Als er geen bureau tussen ons in had gestaan, had ze me waarschijnlijk uit enthousiasme bij mijn arm gepakt.

Het was 2011. Ik was op de afdeling Bevolkingsregister van het gemeentehuis van Weener, een havenstadje aan de Ems in het Oostfriesse Rheiderland. Ik had op de deur van haar kantoor geklopt zonder dat er enige reactie kwam en was maar naar binnen gegaan, waarop ze wat knorrig had gereageerd. Had ik haar ambtelijke rust verstoord door plompverloren haar kantoor binnen te dringen? Had ik misschien een afspraak moeten maken?

‘Herr De Jonge?’ had ze niet bijster geïnteresseerd gevraagd, waarop ik haar uitgelegd had wie Wolf de Jonge was. Mijn oudoom, die op een rampzalige manier aan zijn einde was gekomen. Een dramatische gebeurtenis waarover mijn moeder me al vanaf mijn vroege jeugd met grote regelmaat vertelde.

‘Herr De Jonge?’ vroeg Frau Müller nogmaals, terwijl ze iets intypte op haar computer. Haar gezicht klaarde op en ze begon te glunderen. Opgewonden boog ze ver over haar bureau naar voren. ‘Jááá, natúúrlijk! Dat verhaal kén ik. Dat vertelde mijn vader altijd als hij het over zijn jeugd had. De moord op Herr Wolf de Jonge. *Ach, mein Gott! Dás wár etwas!*’

Verbluft keek ik haar aan. Hoe was het mogelijk! Op het gemeentehuis van Weener liep ik iemand tegen het lijf, die, zoals zou blijken, bijna net zo veel wist als ik over een tragedie die zich

hier bijna tachtig jaar eerder in mijn familie had afgespeeld.

‘Was da passiert ist! Een drama! Heel Weener, nee, heel Ostfriesland sprak erover! De kranten stonden er vol van. Dat die vete destijds zo eindigen moest!’ Ze was als een blad aan een boom omgeslagen nu ze begreep over wie het ging.

Bij het binnenrijden van Ostfriesland, in het noorden van Duitsland, was er een prettige rust over me gekomen. Dat was al begonnen bij het naderen van de grens in Nederland. De overwelgende ruimte van het lage land en de hoge luchten betoveren je. Een land van boeren en weiden vol zwartbont vee, aan de noordkant begrensd door de Waddenzee. Daar gaat de weidsheid van het land bij laag water over in die van de platen en geulen van het wad, met wonderlijke namen als Meep, Inschot, Riepel, Aue, Vortrapptief, Busetief. In deze streek, ten oosten van de provincie Groningen, had onze eens zo grote familie De Jonge zo’n twee eeuwen gewoond.

Ik was weer in het stadje waar mijn moeder vandaan kwam.

In 1986 was ik hier voor het laatst, maar met hetzelfde doel: om gegevens te verzamelen over mijn afkomst. Ik was daar toen al een hele tijd mee bezig. Ook nu wilde ik van alles uitzoeken, maar de belangrijkste reden dat ik hier was, was dat ik een kopie wilde hebben van de overlijdensakte van Wolf de Jonge. Met die akte zou ik verder kunnen met mijn stamboomonderzoek waarin ik was vastgelopen.

2

Frau Müller kwam meer en meer op dreef. Haar kantoor, waaruit alles wat naar gezelligheid kon zwemen, was verbannen en waarin geen enkele persoonlijke noot viel te ontdekken, was plotseling een warme, gastvrije omgeving geworden. Nu ze in het verleden verwijlde, was de al wat oudere ambtenaar van zoëven ineens veranderd in een stralend jong meisje. Van het ene moment op het andere waren we niet meer bezig met een zakelijke uitwisseling van gegevens, maar met het ophalen van herinneringen aan wat er in een ver verleden gebeurd was.

‘Mijn vader hield van dit verhaal. Hoe vaak ik niet over de moord op Herr De Jonge en over zijn begrafenis heb gehoord! Iedere keer weer vertelde hij hoe hij zich als jochie samen met zijn vriendjes verstoep had in het struikgewas naast de Joodse begraafplaats aan de Graf Edzardstrasse. Geïmponeerd keken ze toe. Dat zag je niet iedere dag! Herr De Jonge was een vooraanstaand man in Weener. Net als uw hele familie De Jonge, trouwens. *Oh, die Beééérdigung...*! Zoiets indrukwekkends hadden die kleine jongens niet eerder gezien. De prachtige lijkwagen met vier glanzende zwarte paarden ervoor, *die vielen, vielen Menschen...*’

Overrompeld door deze totaal onverwachte ontmoeting en door deze nieuwe informatie keek ik naar Frau Müller, die niet meer te stuiten was. ‘De stoet kwam langzaam aangereden, de jongens zaten eerste rang en konden alles goed zien. Ze hadden

natuurlijk wel eens een christelijke begrafenis meegemaakt, *aber so etwas! Noch nie, noch nie!* De koetsier, hoog op de bok. Zo deftig! De kist was verborgen onder zware, fluwelen kleden. Heel langzaam trok de stoet door Weener. Al die Joden in het zwart, met hun zwarte hoeden achter de wagen. De paarden hielden halt voor de ingang van de begraafplaats. De groep achter de lijkkoets kwam tot stilstand. “Je kon over de hoofden lopen in de Graf Edzardstrasse,” zei mijn vader altijd. Veel mensen uit Weener, maar nog veel méér die van ver gekomen moesten zijn, want de meeste kende mijn vader niet. Uit heel Ostfriesland en van daarbuiten, hoorden ze later. Mijn vader vond het vreselijk interessant. Met ingehouden adem keken ze toe hoe een blankhouten kist vanonder de doeken werd gehaald. Zó’n simpele kist! Verbaasd vroegen ze zich af waarom die rijke man geen mooiere kist kon betalen. De ijzeren toegangsdeur van de begraafplaats die altijd dicht was, stond open. De kist met Herr De Jonge werd de begraafplaats op gedragen door een aantal Joodse mannen uit Weener. Gek genoeg niet door zijn eigen familieleden. Die liepen niet eens mee de begraafplaats op. Ze gingen ergens aan de zijkant buiten het hek staan, alsof ze er niets mee te maken hadden. Mijn vader begreep daar helemaal niets van.’

Frau Müller sprak tegen me als tegen een verloren zoon op wiens terugkeer niemand meer gerekend had. Terwijl ze me met iets van eerbied in haar ogen aankeek, vertelde ze opgetogen over een voorval dat haar vader haar lang geleden verteld had. Even had ik een kleine hoop: ‘Leeft uw vader nog?’

‘Nee, mijn ouders zijn beiden overleden.’

Ik vroeg me af hoeveel mensen zoals Frau Müller er nog in Weener woonden. Kinderen van ouders die in de tijd van de moord zelf kind waren geweest. Hoeveel verhalen zouden er nog uit het stadje te peuren zijn als je wist wie je ernaar moest vragen? Ik was nog steeds niet helemaal bekomen van mijn verbazing en ik was trots omdat de verhalen uit mijn familie hier, zelfs jaren na de eeuwwisseling, nog vlak onder de oppervlakte lagen, ondanks het feit dat vrijwel niemand van de Joden van destijds de

Holocaust overleefd had. Er is een Joodse tekst die zegt: ‘*Zolang wij leven blijven zij leven. Ze zijn een deel van ons. Zolang wij ons hen herinneren en hen herdenken, zijn ze er nog.*’

Hier zat ik tegenover een vrouw wier vader haar precies hetzelfde verteld had als mijn moeder vele keren aan mij. Ik vertelde Frau Müller wat ik wist over Wolf de Jonge en de omstandigheden waaronder de moord had plaatsgevonden. Frau Müller kon wat ik haar vertelde verder aanvullen: ‘Na afloop van de plechtigheden bij het graf ging de koets terug naar de stal. Daar werden de paarden uitgespannen. Daarna werd er maar één oud paard voor een eenvoudige platte boerenwagen gezet. Daarop werd precies zo’n ruwhouten kist als die van Herr Wolf de Jonge geplaatst, met het lichaam van de arme Joël Pinto,’ vertelde ze.

Het avondse paard sjokte naar de begraafplaats. De jochies verwonderden zich over deze magere vertoning in vergelijking met de pracht en praal van de begrafenis van Wolf. Er was bijna niemand bij aanwezig. Slechts een handjevol Joodse mannen liep achter de wagen en misschien twee of drie vrouwen, waarschijnlijk familieleden.

‘Zó weinig mensen om hem op zijn laatste tocht te vergezellen! *Die letzte Ehre!*’ riep ze verontwaardigd uit. Ook hier snaptten de jongens niets van. Vervolgens werd de wagen zonder omhaal, ‘Pffft!’ zoals Frau Müller zei, terwijl ze met haar hand een gebaar als van een ongeduldige verkeersregelaar maakte, dwars over de begraafplaats gereden om er aan de andere kant weer af te gaan. De kist werd zonder enige plichtpleging neergelaten in een kuil die achter de muur was gegraven. ‘*Hinter der Mauer!*’ zei ze. En ze vervolgde: ‘Later in zijn leven heeft mijn vader zich vaak afgevraagd waarom Pinto, als een paria, niet bij de andere Joden begraven mocht worden.’

Triomfantelijk keek ze me aan. ‘*So war das...!*’

3

‘De moord op de verkeerde’, of: ‘Het drama van Wolf en Pinto’, zoals mijn moeder de gebeurtenissen van destijds met haar grote gevoel voor theater betitelde. ‘Die mesjoggene Pinto, die main oom Wolf op een *sjabbesochtend* bij het uitgaan van de sjoel doodsjoet. Oom Wolf! De verkéerde, want Pinto moest hém helemaal niet hebben! Het ging om mijn neef Albert! *Mit die hatte* Pinto al ruzie vanaf de dag dat hij in Weener was aangekomen.’ Hoewel ze na haar vlucht voor de nazi’s in 1937 uiteindelijk meer dan tweemaal zo lang in Nederland woonde als in Duitsland, behield ze haar hele leven een zwaar Duits accent.

Als ik vroeg waar de ruzie tussen Pinto en Albert over ging, zei mijn moeder steevast schouderophalend, met haar mondhoeken geringschattend omlaag: ‘*Ach was, das ging ja doch* helemaal om nieks.’ Een pesterijtje. Albert was een pestkop en Pinto een *mesjoggener Hund*. Die kon daar gewoon niet tegen.

‘Die vreselijke *sjabbes* vergeet ik nooit!’ Ze trok het gezicht dat ze speciaal voor dit soort opmerkingen reserveerde. Als iemand met hevige maagpijn. Opgewonden, alsof het zojuist was gebeurd in plaats van zo veel jaren geleden, beschreef ze wat zich die ochtend had afgespeeld. Toen iedereen na de dienst naar buiten liep, kwam Pinto, als uit het niets, op de fiets aanrijden. ‘Die idioot van een Pinto. Op *sjabbes* op de fiets! Hij trok zijn pistool en schoot... Op de plaats waar Albert had moeten liggen lag oom Wolf dood op straat, vlak voor de deur van de sjoel! Verschrik-

kelijk! Pinto, zo'n vrome Jood, had hem vermoord! En daarna stapte hij weer op zijn fiets en reed weg.' Ze zuchtte. 'Mijn oom was nog geen 65 jaar! En hij had er helemaal niets mee te maken!'

Zo'n intrigerende geschiedenis vraagt erom opgeschreven te worden. Jaren geleden was ik begonnen aan iets wat een boek moest worden, maar het wilde me niet lukken een goede vorm te vinden. 'Het drama van Wolf en Pinto' bleef geduldig wachten op verdere uitwerking. Af en toe deed ik wat onderzoek, maar veel verder kwam ik niet. Daarvoor had ik de overlijdensdatum nodig van Wolf. Mijn moeder overleed in mei 2000. Haar kon ik niets meer vragen. Nu Frau Müller mij die overlijdensakte van Wolf had gegeven wist ik wanneer hij vermoord was. Hiermee kon ik misschien verder komen.

Ofschoon ik naar Weener was gekomen voor stamboomonderzoek en niet speciaal voor dit 'moordverhaal', drukte het relaas van Frau Müller me onverhoeds met volle kracht met mijn neus op die oude familietragedie. Ik was nog geen uur in het stadje of 'De moord op de verkeerde' drong zich plotseling in alle hevigheid aan mij op. Wat Frau Müller me verteld had, was zo opwindend, dat ik, nog in haar kantoor, onmiddellijk, nú, vandaag nog, opnieuw aan de slag wilde met dat boek! Waarom zou ik, eenmaal hier, mijn verblijf niet wat verlengen om voor eens en altijd af te rekenen met alles wat te maken had met de rampzalige toestanden rondom die vete tussen Albert de Jonge en Joël Pinto? De beslissing was gauw genomen. Het volgende uur werkte ik samen met Frau Müller het 'genealogische vragenlijstje' door dat ik thuis had opgesteld. Vervolgens ging ik naar mijn hotel en boekte enkele dagen bij.

Wolf was vermoord op 20 september 1933. Ik belde het kantoor van *Rheiderland*, de lokale krant. Een aardige dame zei dat ik de kranten van september 1933 in hun archief kon raadplegen. Alles wat ik wilde bekijken, zou de volgende ochtend vanaf tien uur voor me klaarliggen.

4

Ondanks de oorlog heb ik iedere keer als ik in Duitsland aankom het gevoel dat ik thuiskom. Ik heb het zelfs een beetje als ik een Duitse radio- of tv-zender hoor. Mijn ouders waren gevluchte Duitse Joden. Ik heb de eerste vier jaar van mijn leven Duits gesproken. Bovendien was het taaltje dat mijn ouders na de oorlog, na onze gescheiden onderduik, met me spraken eerder Duits met een Nederlands accent, dan andersom (al dachten zij daar zelf anders over). Daardoor beschouw ik Duits als mijn moedertaal. Die hang naar het Duits en naar Duitsland is ook bij mijn ouders altijd blijven bestaan. In Duitsland *war alles noch immer besser*. *Die herrliche Schokolade*, de perfecte kleding, die elegante winkels! Zelfs hun bankzaken liepen na de oorlog nog altijd via de Deutsche Bank in Düsseldorf, hoe fout die bank in de oorlog ook was geweest. Bij meer gevluchte Duitse Joden werkte dat zo.

Nog een beetje opgewonden door alles wat Frau Müller me verteld had, liep ik door de straten van mijn moeders jeugd. Het liep inmiddels tegen enen. Het lag voor de hand om allereerst naar de plek te gaan waarover Frau Müller me zojuist verteld had. De plek waar de begrafenis van Wolf en Pinto had plaatsgevonden. Maar eerst moest er wat gegeten worden. In de buurt van het gemeentehuis dronk ik een kop koffie en at er een stuk *Platenkuchen* bij. Dat was niet genoeg en ik bestelde alsnog een kleine lunch.

Weener had vroeger vier Joodse begraafplaatsen gehad. De Joodse begraafplaats aan de Graf Edzardstrasse was omgeven door een lage afrastering. De allereerste begrafenis was in 1896, die van Amalie de Jonge, de vrouw van mijn verre oudoom Cosse de Jonge.

Is dit wel een begraafplaats? is je eerste gedachte wanneer je het grote lege grasveld, als een soort bleekveld, ziet. Het ziet er keurig en onschuldig uit, maar deze leegte symboliseert perfect de verdwenen Joodse gemeenschap van Weener en de wijze waarop de nazi's hier hebben huisgehouden: alle grafstenen vernield en net als de Joden afgevoerd. Dan zie je aan de andere kant van het veld, aan de lange zijde, tegen een dichte heg van roestbruine haagbeuk, onder enkele majestueuze kastanjabomen toch nog een paar oude verweerde stenen die de oorlog overleefd hebben.

De begraafplaats was afgesloten met een goed onderhouden smeedijzeren toegangshek, met in elk der deuren een davidster. Het hek was niet op slot. Waar vroeger de grafstenen van de overleden Joden tussen 1896 en 1940 hadden gestaan, liep ik nu over kortgeschoren bedauwd gras naar de overgebleven stenen aan de overkant. In het al wat lagere zonlicht van deze herfstmiddag neigden de kleuren naar die van een *Indian summer*. Kastanjebruin, siena, omber, oranje, brons, een vleugje oker, goudgeel. Ze harmonieerden wonderwel met het brokkelig grijs van de zerken. Op de meeste waren de opschriften nog redelijk te lezen. Géén De Jonges.

Als vervanging van alle in de oorlog vernielde stenen lagen er langs die lange overzijde rijen, na de oorlog neergelegde, dakpankleurige *Ziegelsteine* op het gras. Kleine dikke gebakken tegels met daarop de namen van de overledenen.

Het was stil. Geritsel van vallende bladeren en af en toe een dof plofje, als er een kastanje op de grond viel. Er was geen mens te bekennen. Ik las de namen op de tegels: Heinrich de Jonge, mijn overgrootvader. Zijn vrouw: Rieckje de Jonge-Pels. Elise de Jonge-Wolff (de grootmoeder van Elsie Cowan-de Jonge), Sa-

muel Israël de Jonge, Amalia de Jonge-Gossels, Abraham de Jonge, Simon de Jonge, Benjamin de Jonge ... En verder de tegels van Benima, Arons... Allemaal gebroederlijk en gezusterlijk naast elkaar. Maar ook: Joël Pinto, wiens tegel niet, zoals zijn graf destijds, apart van de andere lag, maar tussen alle tegels in, net als die van Wolf de Jonge.

Hier stond ik op de begraafplaats waar veel van mijn familieleden begraven waren en ik voelde weemoed, verbondenheid, vervreemding, ontzag, verdriet... Tussen hen en mij gaapte de afgrond van de oorlog. Verschillende van hen hadden in de jaren dertig de aanloop naar de oorlog meegemaakt, maar omdat ze al vóór de oorlog gestorven zijn, is de grote ramp hun bespaard gebleven.

Na mijn bezoek aan de begraafplaats ging ik naar de haven en het huis dat mijn moeder als de 'thuisbasis' van de De Jonges beschouwde. In het 'begaamde' *Haus am Hafen Nr. fünf*, zoals ze zei, had vroeger haar grootvader, Heinrich de Jonge, zijn manufacturen-, kleding- en stoffenzaak gehad. Heinrich was de spil van de grote De Jonge-clan.

Vroeger was *Am Hafen Nr. fünf* een mooi drie verdiepingen hoog zeventiende-eeuws huis. Ik herinnerde me hoe het elegant aan het water stond, met een slank getailleerd klokgeveltje en ramen die verdeeld waren in kleinere ruitjes, waarmee ze een soort kneuterige vriendelijkheid uitstraalden. De ramen waren omlijst door guirlandes als bontstola's van steen. Op de hoeken van de voorgevel stonden ornamenten in de vorm van sierlijke vazen. Nú was het vervallen. De bovenste twee verdiepingen waren weg. Alleen de onderste verdieping, met een provisorisch plat dak, stond als een krot met naar buiten bollende gescheurde muren nog enigszins wankel overeind. Te gevaarlijk om er vlak langs te lopen. De deur en de etalageramen met ter weerszijden gebeeldhouwde zuiltjes waren verdwenen. Alles was dichtgespijkerd en dichtgemetseld.

Het water in de haven was volmaakt glad. De oude linden op

de kade met hun herfstig blad spiegelde zich net als het hemelblauw roerloos in het wateroppervlak tussen een aantal kleinere schepjes en een prachtige grote, als plezierjacht gebouwde, houten botter. Net als op de begraafplaats heerste hier de rust van een stille herfstdag.

Vanaf de haven was het niet ver naar het grote witgestucte huis met de kleine ramen aan de Neustrasse 2. Daar had mijn grootmoeder, Johanne Jacobs-de Jonge, na de dood van haar man met haar drie kinderen gewoond, nadat ze samen met haar zuster Eva door haar beide broers, Jakob en Bébé, zonder mededogen uit het huis van haar grootvader aan de haven was gezet.

Het huis maakte een verloederde indruk. Het was alsof ik keek naar een dementerende oude vrouw die met alle macht haar waardigheid probeert te behouden. Nog altijd een voornaam huis, maar het stucwerk was asgrauw geworden en zat vol barsten, de kozijnen toonden tekenen van verrotting en verval. Overal afbladderende verf. Het portiekje bij de voordeur was smoezelig steriel, als de ingang van een derderangs tandartsenpraktijk. Achter het huis komen lukte niet. Wel kon ik, vanaf een soort hofje aan de zijkant, zien hoe het er aan de achterkant uitzag. De tuin was een grote wildernis. Ik bleef vrij lang bij het huis rondhangen. Geen idee waarom.

Ik had alle tijd en wandelde verder naar de Hindenburgstrasse, tegenwoordig de Westerstrasse, waar vanaf 1829 de sjoel had gestaan. De laatste keer dat ik hier was, stond er een rij lage garageboxen. Die waren verdwenen. Nu was er een soort pleintje. In het plaveisel waren de hoekpunten van de voormalige sjoel met speciale stenen aangegeven. Op de zijmuur van de Deutsche Bank ernaast was een bronzen plaquette aangebracht met daarop een plattegrond van de sjoel, het Joodse schooltje en het huis van de voorganger van de Joodse gemeente, *Prediger* Boley. De plaquette herinnerde aan de verwoesting van de sjoel in de Kristallnacht, de nacht van 9 op 10 november 1938.

Op een foto uit die tijd is een gedeelte van de vrouwengalerij te zien en beneden de ruimte waar de mannen hun gebeden zeg-

den. Aan de oostzijde, de kant van Jeruzalem, zie je de hoge *Heilige Arke*, met, voor zover op de nogal donkere foto te zien is, een bewerkte voorhang. In het midden kroonluchters. Een met lampjes, de andere met kaarsen. De vloer lijkt van zwart marmer. Er is nog een stukje te zien van het *almemmer*, de lezenaar waarop uit de Tora gelezen wordt. Twee kandelaars ter weerszijden daarvan op een fluwelen kleed met een witte davidster. In een rond raam, hoog in de oostelijke gevel van het gebouw, waar op de foto het zonlicht doorheen valt dat de sjoel stemmig verlicht, is nog een davidster zichtbaar.

5

In de Süderstrasse had vroeger ‘het zéér moderne *Maschinenhaus Jakob de Jonge*’ gestaan, de winkel van Onkel Jakob, een broer van mijn grootmoeder.

Als mijn moeder over de kwaliteiten van haar ‘geweldige *misj-poge*’, haar geweldige familie, wilde opscheppen, begon ze altijd bij de vooruitstrevendheid van haar grootvader Heinrich en de handelsgeest van Onkel Jakob. Jakob was de eerste in die contreien die auto’s, radio’s en grammofoons verkocht. De deur van zijn winkel stond altijd open en al van verre hoorde je muziek uit zijn winkel komen. Bij hem kon je de modernste landbouwmachines en motorfietsen kopen, naaimachines, en fietsen. Hij had zelfs een rijwielbaan laten aanleggen, waarop de kopers – heren én dames – met enige lessen ‘ongegeneerd’, zoals Jakob adverteerde, de lastige kunst van het fietsen onder de knie konden krijgen.

Hij was de eerste in Weener die een auto had: een groene Opel met massieve rubberbanden, de ‘*Laubfrosch*’, ‘de boomkikker’. Trots reed hij pruttelend door de stad, terwijl de mensen alle kanten uit stoven. Mijn achternicht, Elsie Cowan-de Jonge, de zuster van Albert, schreef me uit Toronto dat Onkel Jakob met dat autootje eens haar grootmoeder, Elise de Jonge, naar huis had gereden, maar dat haar grootvader, Abraham, pertinent weigerde om in zo’n ding te gaan zitten. En misschien had hij daar wel gelijk in, want ooit maakte Jakob noodgedwongen een wel

erg verre tocht over de landweggetjes buiten Weener. Omdat hij de auto niet meer uit de versnelling kon krijgen, moest hij wel blijven rijden. Knallend reed het karretje door de landerijen langs welvarende Oostfrieze boerderijen, omgeven door machtige eeuwenoude bomen, totdat de benzine op was. Met een paard werd de Opel teruggesleept naar huis.